

Leka för livet

FATABUREN 1992

Leka för livet

NORDISKA
MUSEET

Leka för livet

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK

FATABUREN 1992

FATABUREN 1992

ISBN 91 7108 316 2

ISSN 0348 971 X

© Nordiska museet och respektive författare.

Redaktör Hans Medelius.

Bildredaktör Agneta Johansson.

Teknisk redaktör Berit Nordin.

Bildmaterialet tillhör Nordiska museet om inte annat anges. I de fall fotografens namn inte uppges är denne okänd.

Summaries translated into English by Skans Victoria Airey.

Omslag: Drottning Blanka av Namur. Målning av Albert Edelfelt 1877. Foto Hannu Aaltonen. Ateneum, Helsingfors.

Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla 1991

LEK OCH LEKSAKER FÖRR OCH NU

Birgitta Almquist

*Birgitta Almquist,
fil. mag. Pedagogiska
institutionen, Uppsala
universitet.*

Leken upptar en så stor del av barns tillvaro att de i allmänhet har omkring 15.000 lektimmar bakom sig innan de fyllt sju år. Uppgiften, som kommer från den holländske lekforskaren Rim-mert van der Kooij, får nog betraktas som nutidshistoria. Under tidigare århundraden hade barn knappast möjlighet att ägna så mycket tid åt lek. Barn har inte alltid betraktats som en särskild grupp i samhället. Ända fram till 1700-talet sågs de som integrerade medlemmar i samhället, som "vuxna i fickformat", med plikter och arbetsuppgifter som inte lämnade mycken tid över för lek, något som för övrigt fortfarande är fallet i vissa länder och kulturer. En god vän, som en tid var bosatt i Indonesien, har berättat att hon sällan såg barnen leka, för "antingen har de något yngre syskon att passa eller så måste de hjälpa till med olika sysslor hemma på gården". Skolan däremot gav barnen tillfälle att leka, åtminstone på rasterna, då flickorna sågs hoppa hopprep och pojkarna smög runt hörnen på skolhuset och låtsas-sköt med hemsnickrade k-pistar. Hennes berättelse är en av många bekräftelser på att barn tar varje tillfälle i akt att få leka, samtidigt som den bekräftar hur flickors och pojkars lekar skiljer sig från varandra. Oavsett om tiden för lek sträcker sig över flera timmar per dag eller är begränsad till en kort rast i skolan så utgör den, och har alltid utgjort, ett obetvingligt element i bar-nens värld. Leken är lika gammal som mänskligheten själv.

Frågan om hur leken ska tolkas och vad som motiverar barn att leka, har varit föremål för spekulationer och antaganden under mer än 2000 år, men har ännu inte lett fram till någon entydig definition på själva fenomenet lek (Ellis & Scholtz). Kan forsk-ning om leksaker bidra till att skapa, om inte en definition, så

*Lilla Astrid från 1911 tvättar sin
dockas kläder, precis som hon sett
sin mamma tvätta, i en balja med
tvättbräda.*

åtminstone ökad förståelse för leken? Kan gamla leksaker vittna om forna tiders attityder till barns lek? Den amerikanske kulturhistorikern Bernhard Mergen, anser att bägge frågorna bör besvaras med ett tveklöst "ja" – förutsatt att vi betraktar leksakerna som en del av vår kultur och inser att de också är "lebens kulturbärande redskap". Andra forskare som betonar leksakernas roll som kulturbärare är den tyske forskaren Günther Bittner, som framhåller att leksaker alltid har speglat sin tid och sitt samhälle, och den amerikanske folkloristen och lekforskaren Brian Sutton-Smith, som förklarar att leksaker är intimt förknippade med samtida kulturmönster i familjen, i skolan och på marknaden. Den franske lek- och leksaksforskaren Gilles Brougère menar att leksakerna också spelar en stor roll för barnomens kulturuppfattning (*l'image d'enfance*).

Leksaker för barn har funnits alltsedan den mänskliga civilisationens begynnelse, och kommer sannolikt att finnas så länge denna består, har en antropolog förklarat. I Peru har man i 2.000 år gamla barngravar påträffat miniatyrer av vapen och jordbruksredskap som med största sannolikhet har använts som leksaker. Bland resterna från induskulturen, en mellan 2500 och 1500 f.Kr. blomstrande kultur på slättlandet kring floden Indus i nordvästra Främre Indien, har man funnit leksaker föreställande människor och djur, med löstagbara lemmar och huvuden som fästes vid kropparna med snören. De äldsta kända fynden har gjorts vid utgrävningar av neolitiska landområden (7500–3500 f.Kr.) i Indien där man i barngravar funnit leksaker i form av små föremål av sten och lera föreställande bollar, köksredskap, djur och människor, berättar Brij Mohan i en artikel om folkloristiska leksaker i Indien. Ännu i modern tid tillverkas sådana leksaker av lera, men även trä, strå, bambu, tyg, papper och metall används numera vid tillverkning av indiska leksaker.

Leksaker kan ha en rad olika betydelser förutom den att vara redskap i barns lek (Almqvist, 1991a). Sedan urminnes tider har de symboliserat bruksföremål och andra föremål i det samhälle där de existerat, och har därmed betydelse som kulturella artefakter. Gamla leksaker är eftertraktade objekt för samlare, och leksaksauktioner är ett eldorado för den som antingen ser gamla leksaker som en investering eller betraktar dem som relikier från sin egen barndom. Leksaker symboliserar barndomen, antingen den är närvarande eller länge sedan flydd. Vidare har leksaken,

sedan ett par hundra år tillbaka, utgjort den klassiska gåvan till barn. Att utbyta gåvor är för övrigt det äldsta av alla kända ekonomiska system, berättar Marcel Mauss i sin bok "Gåvan". Som socialt fenomen har gåvoutbytet sin starkaste anknytning till familjehögtider. Ett exempel på gåvoutbyte med gamla traditioner är julklappen, och det är också till julen som de flesta leksaker till barn köps.

Barn, lek och leksaker är tre ord med en så naturlig anknytning till varandra att man kan tycka att leksakernas historia skulle sammanfalla med lekens historia, men så är inte fallet. Lekens historia är i stort sett en historia utan leksaker, konstaterar Brian Sutton-Smith i sin bok "Toys as culture". Barn i forna tiders samhällen var nästan helt hänvisade till att leka med varandra, vilket gav leken en starkare social betydelse än den har i dag. Ett barns leksaker förr i tiden var andra barn, förklarar Sutton-Smith, som också tror att de leksaker som finns i dag faktiskt kan ha en isolerande effekt på barnen, vilket även bekräftas av under-

Pojkar spelar kula – en klassisk lek. Oljemålning av Hilding Nyman.

sökningar som visat att barn oftare leker ensamma med sina leksaker än med andra barn.

Det mesta av det vi känner till om leksaker i forna tider har vi folklivsforskare, antropologer och arkeologer att tacka för. Men även om vi genom deras arbeten vet rätt mycket om vilka leksaker man hade i ett visst samhälle under en viss tidsperiod och hur de användes, är inte mycket känt om hur de påverkade barn under gångna sekel. Det är först under vårt eget århundrade som sociologer, pedagoger och psykologer på allvar börjat forska om leksakernas roll i barns lek.

Om leksaker under tidigare århundraden spelade en mer eller mindre underordnad roll som redskap i barns lek har de däremot i alla tider spelat en betydande roll som pedagogiska redskap vid undervisning av barn. Det är inte förvånande om man betänker att leken i alla tider främst accepterats som en pedagogisk sysselsättning. Men trots att leksaker betraktats som pedagogiska redskap har de inte fått någon framskjuten plats i pedagogikens historia utom möjligen i samband med redogörelser för samtida filosofers och pedagogers idéer om barns fostran och undervisning.

För att förstå den roll leksaker spelade i barns liv förr och nu har man stor nytta av att känna till vilken syn på barndomen som varit rådande under skilda epoker. Under tidsperioder då leken ansetts vara ett onödigt tidsfördriv har givetvis också leksaker ansetts onödiga. Under perioder då leken tillmätts stort värde, har också leksakerna kommit att spela en mer framträdande roll, något som kan sägas bekräfta talesättet "Regnar det på prästen så stänker det på klockaren". Attityderna till barns leksaker är, och har således alltid varit, beroende av attityderna till barns lek som i sin tur varit beroende av samtidens attityder till barnens roll i samhället. Låt oss därför först följa attityderna till leken genom seklerna innan vi tar oss en titt på leksakerna.

LEKEN

Historikern Carl. D. Glickman hävdar att leken – i varje fall som pedagogisk metod – har sina rötter i franska revolutionen (1789–1799), som i sin tur är intimt förknippad med Jean-Jacques Rousseau (1712–1778), vars statsteroretiska avhandling "Le

”Under tidigare århundraden hade barn knappast möjlighet att ägna så mycket tid åt lek.” Här förenar skraddarns äldsta pojkar säkerligen nytta med nöje när de agerar hästar och drar småsyskonen i kärran. Foto 1909.

contrat social”, som publicerades 1762, anses ha bidragit till att bereda marken för revolutionen. (I svensk översättning 1919 med titeln ”Om samhällsfördraget”). Rousseau hävdade bl.a. att förändringar i samhället var en direkt följd av den fostran och undervisning man gav den unga generationen, och var starkt kritisk mot den klassiska skolning som aristokratens barn åtnjöt, och som mest bestod av att memorera och rabbla upp läxor. Rousseau ansåg att den som var ämnad att styra samhället, som barn måste få ”smutsa ner sina händer” och inte leva som en tillgjord vuxen. Rousseaus åsikt om att varje barn var en unik varelse vars glädje och utforskarlust i en naturlig omgivning måste respekteras, var möjligen chockerande för det stela och konstlade franska samhället på 1700-talet, men anses ha lagt grunden för senare tiders uppfattning om lekens stora betydelse för barns utveckling.

"Flickors och pojkars lekar skiljer sig från varandra." Två skilda lekvärldar i en barnkammare på 1600-talet. Flickorna lekövar vårdarrollen och pojkarna lekövar vapenhantering. Oljemålning i privat ägo.

Under den förindustriella perioden var attityden till leken snarare restriktiv än tillåtande. Ironiskt nog var det just det "naturliga levnadssätt" som Rousseau själv hade propagerat för som var orsaken till den restriktiva hållningen. Den största delen av befolkningen i såväl Europa som i Amerika var under den förindustriella perioden jägare och jordbrukare. Barnens framtid var självskriven. Sonen var sin fars lärling och dottern sin mors. Som arbetsfördelningen var i vuxensamhället, så var också lekens innehåll för barnen. Leken kunde accepteras endast på två villkor. Det ena var att den tog så mycket fysisk energi i anspråk att

barnet kunde ägna lektionerna i skolan all sin mentala energi och det andra var att de i leken tränade sig inför vuxenlivets roller som för pojken var jägarens eller jordbrukarens, och som för flickans del bestod av en god hustrus och moders plikter, dvs att sköta barn och hushåll. Eftersom leken ansågs så oviktig fanns det heller ingen forskning om hur barn lekte och vad de lärde sig genom lek. Barnen skulle ju ändå bli vad deras föräldrar var.

Vid tiden för industrialismens genombrott i slutet av 1800-talet var honnörsordet produktivitet, och alldenstund leken inte ansågs leda till något produktivt betraktades den som ett lättsinnigt tidsfördriv utan någon berättigad plats i skolan. Under den här perioden blandas svensk historia med amerikansk i den meningen att många svenskar alltsedan mitten av 1800-talet hade utvandrat till Amerika för att där försöka skapa sig ett bättre liv än i det gamla landet. För immigranterna i gemen var det inte alls så självklart att barnen i lekarna skulle imitera sina föräldrars vuxenroller. Barnen skulle "bli någonting annat", underförstått "bättre" än föräldrarna. Detta kom paradoxalt nog att bli det vägskäl där leken gjorde sitt intåg i skolan. Det blev en process liknande den om katten på råttan och råttan på repet. Produktivitet (katten) krävde vetenskapliga kunskaper (råttan) på en rad nya områden som också måste komma skolundervisningen (repet) till del. Ett sådant område var barns utveckling. En av förgrundsgestalterna i det sammanhanget var Stanley Hall (1844–1922), som grundade flera psykologiska institutioner i USA, och som fick efterföljare som Lewis Terman (1877–1955) och Arnold Gesell (1880–1961) vars forskning var inriktad på barns intellektuella, sociala och fysiska utveckling.

Sekelskiftet kan, vad forskningen anbelangar, beskrivas som ett motsättningarnas tidevarv. Å ena sidan utnyttjade skolan forskningen för att få fram mer strikta och effektiva läroplaner, å andra sidan gav forskning om barns utveckling implikationer på att barnen kanske inte alls var betjänta av en skola modell korvstoppningsfabrik. Under ytan började den rörelse pyra som några decennier senare skulle komma att kallas "den barncentrerade undervisningen".

Början av vårt eget sekel brukar kallas 'den progressiva eran', vars förgrundsgestalt var den amerikanske filosofen och pedagogen John Dewey (1859–1952), som bildligt talat öppnade fönstren för att släppa in utforskande, problemlösning och kreativitet i

skolundervisningen. Skolor med alternativ pedagogik tog snart fatt på de nya vindarna och förklarade att leken var det främsta medium genom vilket eleverna kunde ge uttryck för sin kreativitet och utveckla sina intressen och talanger.

Leken som det centrala i skolundervisningen blev kanske mest påtagligt förverkligad i den lekskola som Caroline Pratt startade 1914 i Greenwich Village i USA. Det tror i varje fall historikern Carl D. Glickman, som berättar att Caroline Pratt och hennes kollega Marietta Johnson, som var ledare för en s.k. Organic School, samfällt förkunnade att leken är själva grunden till all meningsfull och varaktig inläring. Om Jean-Jacques Rousseau då satt i sin himmel och blickade ner på jorden är ovisst, men gjorde han det så var det säkert med ett belåtet leende, för så nära hans vision av leken som en integrerad del av undervisningen hade ingen tidigare kommit.

Det är tveksamt om leken som en integrerad del av skolan fick någon större spridning eller ens levde kvar någon längre tid efter första världskrigets slut. Åtskilliga var nämligen de skolor som höll benhårt på strikta läroplaner, obestridliga lärarauktoriteter och rabbelkunskaper. Även om det var "inne" att vara progressiv, var tesen "lära har sin tid och leka har sin" för många skolor ett heligt och oöverstigligt hinder för den fria lekfullheten. Vid 1930-talets början anses emellertid skolan vara "barncentrerad". Även om detta främst gällde förskolor (Kindergartens) och försöksskolor, hände det också i vanliga skolor att eleverna uppmuntrades att ifrågasätta, diskutera och experimentera även i traditionellt strama ämnen som exempelvis naturvetenskaplig orientering.

Den progressiva tidens undervisning med barnet i centrum, fick gott stöd av forskare som Arnold Gesell, Sigmund Freud, Kurt Lewin och Earl Kelley. Men någonstans på vägen mojade uppenbarligen de friska vindarna kring den barncentrerade skolan. Kanske orsaken var att lärare och andra vuxna fann den nödvändiga inlevelsen i den barncentrerade undervisningen alltför krävande. Kanske också de krigsvindar som började blåsa i Europa under senare delen av 1930-talet bidrog till att minska tilltron till den lekfulla undervisningen som den bästa metoden att bibringa det uppväxande släktet sådana kunskaper som kunde komma att behövas i framtiden. Hur som helst så har mina historiska källor inte mycket att berätta om tiden från mitten av

”Goddag min fru, jag ser min fru . . .” En grupp små flickor leker kafferep på ett daghem 1952. En har tagit på sig värdinnerollen och ser ut att sköta sina plikter precis som hon har sett sin mamma göra. Foto Ivar Erikson, Morgontidningens arkiv.

1930-talet och inte heller om 1940-talet. Men eftersom det var under den tiden jag själv växte upp, vill jag bidra med ett personligt vittnesmål. Hyreshuset där jag bodde och som kallades Slottet på grund av vissa yttre likheter med Uppsala slott, omgärdade på tre sidor en stor gård som delades på mitten av något så prosaiskt som i marken nedsänkta soptunnor. Attityderna till vår leklust var, om inte överväldigande positiva så dock accepterande. Men bara under förutsättning att vi inte hölls inne på gården, där portvakten regerade med oinskränkt makt och såg till att inga ungar hoppade på locken till soptunnorna (den härliga klang de gav ifrån sig uppskattades inte av de vuxna). Tack vare dessa restriktioner blev den spännande skogsbacken vår naturliga lekplats. Samtidigt som jag tydligt minns ”fritidens” långa av glada lekar, kan jag inte med bästa vilja i världen erinra mig någon lekfullhet inom skolans väggar, vare sig under folkskoletiden under senare delen av 1930-talet eller åren i flickskolan under 1940-talet. Jag kan inte ens minnas att det var särskilt lekfullt i Kindergarten, dit jag motvilligt lät mig släpas efter att ha tvingats avbryta den frivilliga leken i skogsbacken.

Den progressiva eran med en barncentrerad och lekfull skola var kanske ett minne blott redan då. Uppenbarligen var den helt bortglömd under tiden efter andra världskriget, för i 1950-talets skola fanns ingen plats för lek. Barnen skulle utbildas efter strikta

Se så stolt och gracilt den här lilla flickan från år 1900 dansar inför en andäktig publik. Inte kan något så sublimt definieras, ty, "Vem definierar fjärlens lekfulla flykt mellan blommorna, utan att förlora det sublima i upplevelsen?" Foto Erik Tryggelin.

läroplaner och utan onödig tidsspillan. Jean Piagets och Jerome Bruners studier om inläring, som länge legat och samlat damm, togs fram ur gömmorna och fick bilda skola eftersom de antogs stärka uppfattningen att inläring under tidig barndom utgjorde den nödvändiga grunden för senare utbildning. När man senare, under 1960- och 1970-talen, omvärderade Piagets och Bruners teorier och tolkade dem som att det var leken som var den naturliga vägen till inläring fick leken åter fäste som metod i undervisning av små barn.

En som sannolikt spelade en stor roll därvidlag var Sara Smilansky som i slutet av 1960-talet publicerade sitt klassiska verk "The effect of socio dramatic play on disadvantaged preschool children", där hon fastslog att leken var viktig för barns utveckling rent generellt, men särskilt för dess framtida studieprestationer. Smilansky var inte ensam om sin uppfattning. Bland forskare som betonat lekens betydelse i undervisningen kan nämnas Brian Sutton-Smith, Anna Freud, Jean Piaget, Jerome Singer, Margaret Mahler och Jerome Bruner.

Nu, på 1990-talet, är attityden till leken så positiv att vi till och med har en tendens att idealisera den, anser Brian Sutton-Smith. Det är emellertid ingen konfliktfri idealisering, snarare en paradox av följande slag. Samtidigt som leken framhålls vara av principiell betydelse för barns utveckling betraktas den under-

I parkleken 1949. Någon har ritat upp en sotarhage och lekfröken instruerar barnen hur den ska hoppas. Här ser flickor och pojkar ut att vara lika intresserade. Foto A-Bild Press-Service.

stundom med en viss skepsis – om den inte kan användas i pedagogikens tjänst. Följaktligen symboliserar leksakerna, lekens redskap, kommersialism, habegär och fåfänga – om de inte kan användas som pedagogiska redskap, för då är de försvarbara. Även om det saknas vetenskapliga belägg för att sådana uppfattningar är så utbredda att de kan generaliseras så existerar de uppenbarligen i åtminstone vissa kretsar. En orsak till den nu så positiva attityden till leken anses nämligen vara att forskare med olika vetenskapliga utgångspunkter förklarat sig eniga om att leken stimulerar utvecklingen av sådana områden i hjärnan som ökar potentialen för inläring. Leken anses således viktig för barns utveckling av förmågan till inläring liksom utveckling av språklig, social, fysisk och estetisk begåvning. Betyder det att uppfattningen alltså är den att lekens främsta funktion är att ge barn mental träning? Kan det vara så att lek för lekens och glädjens skull än i våra dagar betraktas som "ett lättsinnigt tidsfördriv"? I så fall har bestämt tiden stått stilla i århundraden.

Som inledningsvis nämndes beklagar forskare att vi ännu inte har en entydig definition på fenomenet lek, "trots att leken studerats i mer än 2.000 år" (Ellis & Scholtz), och den amerikanske kulturhistorikern Bernhard Mergen förundrar sig över att inte heller någon av alla de teorier som finns om leken har lett fram till en entydig definition. Men måste leken ovillkorligen definieras? Är det för att rättfärdiga leken som man i långliga tider försökt, och alltså försöker, finna en entydig definition på leken som fenomen. Vem definierar fjärlens lekfulla flykt mellan blomorna, utan att förlora det sublima i upplevelsen? Som fjärlen infångas och dess vingar naglas fast skulle leken låsas i bojar om vi till varje pris försöker omge den med ett stängsel byggt av torra definitioner. Johan Huizinga, författaren till "Den lekande människan: en studie av lekens element i kulturen", publicerad 1950, har i stället för att ge leken en definition, valt att beskriva den som: "En fri aktivitet som fullt medvetet ställer sig utanför vardagslivet genom att inte vara 'seriös' samtidigt som den helt och fullt absorberar sin utövare." Javisst, så är det. Lek kan bara upplevas. Helst inifrån.

Om vi har förmåga att se leken som ett fantasins förtrollade skepp i barnets värld, så bör vi väl också se leksakerna som guppar omkring i dess kölvatten. Låt oss följa dem med blicken en stund.

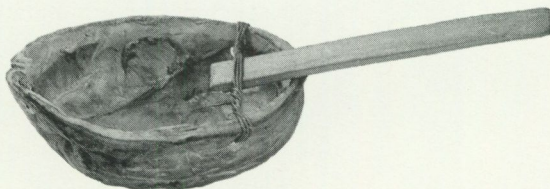
*Trähäst av furu, tillverkad på
1890-talet. Från Sollerön, Da-
larna.*

LEKSAKERNA

Leksaker har funnits lika länge som det har funnits mänsklig civilisation, har en (för mig okänd) antropolog försäkrat. Påståendet bekräftas av Constance Eileen King som i sin med praktfulla bilder illustrerade bok "Encyclopedia of toys", förklarar att vuxna i alla tider har förstått att roa små barn med allehanda föremål som mer eller mindre exakt har representerat verklighetens ting. Men vuxna har även roat sig själva med leksaker. Ett exempel på det är stamfolken (tribal societies) som vid folkfester och religiösa riter använde miniatyrkopior av sina arbetsredskap och andra samtida bruksföremål. Sedan miniatyrerna hade fullgjort sin symboltjänst för de vuxna, gavs de ofta till barnen att leka med. Men stamfolkens barn hade minsann också egna leksaker. För flickornas del bestod de av dockor och små hushållsredskap, och för pojkarnas del av miniatyrer av vapen och jaktredskap. Leksakerna fungerade som pedagogiska redskap eftersom de, genom sin starka könsrollsprägel (docklek respektive krigs- och jaktlek), gav en återspegling av arbetsfördelningen i samhäl-

*De flesta leksakerna förr var
hemmagjorda och tillverknings-
metoderna gick ofta i arv mellan
generationerna. Här ses en s.k.
"kvick-kvack" av valnöt som
hoppar vid beröring.*

"I början av 1800-talet började även andra leksaker än pussel att befrias från sina pedagogiska förtecken." Men även därvidlag var det stor skillnad mellan pojkar och flickor. Se bara på de beundrande och längtande blickar som flickorna kastar på det framrusande leksakståget och den pojken trampar sin velociped – alla gossars förtjusning. Annon för Örebro Snickerifabrik, 1897. Foto Kungl. biblioteket.

1774
1800

Velocipeder, Tåg och Lokomotiv

är alla gossars förtjusning.

Starka leksaker!

Äro de billigaste leksaker!

Gif barnen ständigt roande sysselsättning i hemmet, därigenom undviks det så skadliga gatulifvet och umgänget med redan fördärfvade barn.
Får därför erbjuda dessa såsom de mest träffande, starka, varaktiga och alltid roande leksaker, Velocipeden för större och Tåget för mindre barn.

let. Vid sidan om de fåtaliga hemgjorda leksakerna lekte barnen med stenar, lera, kvistar och annat smått och gott (Sutton-Smith). Naturen har tydligen i alla tider fascinerat barn, men så utgör den också en nära nog ousinlig källa till spännande upptäckter.

Under antiken var åldersgrupperna i samhället visserligen väl avgränsade, men det var sällan fråga om att den yngsta gruppen – barnen – skulle ha behov av sysselsättningar som skilde sig från de vuxnas. Det var ju viktigt att barnen tidigt fostrades in i samhället och därför måste de ständigt tränas inför de uppgifter de skulle komma att få som vuxna. Visst hade barnen leksaker, men varje lekföremål betraktades som ett redskap i undervisningens, och därmed i samhällsfostrans, tjänst. Den inställningen var förhärskande ända fram till 1700-talet då den började avmattas för att under 1800-talet befinna sig på reträtt och mer eller mindre avsomna under 1900-talet, förklarar de franska antropologerna Chambon och Rufo (1972), som också undrar hur framtida historiker kommer att se på vår tids attityder och på de

Mekaniska plåtleksaker från 1880-talet – den pojkgenerationens upphetsande motsvarigheter till vår tids elektroniska leksaker. Gamla plåtleksaker är eftertraktade samlarobjekt och har även börjat nytillverkas, i regel dock endast i Fjärran Östern.

mängder av leksaker vi öser över våra barn.

Det är betecknande för sin tid att ordet leksak kom in i vårt språk just under 1700-talet. Första gången det uppträder i en text är 1729, och då i betydelsen mekaniska leksaker, berättar etnologen Bo Lönngqvist, som i dokument från 1639 funnit andra beteckningar, som skramlor, dockor och "barnleekan". Det engelska ordet 'toy' är sannolikt några hundra år äldre, men var enligt språkliga källor ända fram till 1600-talet synonymt med "struntsaker", "små obetydliga ting".

Huruvida det tyska ordet "Spielzeug" förr var synonymt med struntsaker är mig obekant, men hur som helst tillverkades leksaker på kommersiell basis i Tyskland redan under 1500-talet. Små handgjutna tennfigurer framställdes som lekföremål 1578, men redan några år tidigare hade en snickare i Nürnberg börjat producera handsnidade leksaksdjur i form av vildsvin, hundar och hästar med ryttare. Träleksaksindustrin blomstrade och Nürnberg fick snart rykte om sig som leksakernas "förlovade land", ett rykte som hållit i sig ända in i vårt århundrade (King). Nürnberg är på sätt och vis fortfarande leksakernas centrum, för det är dit som inköpare av leksaker vallfärdar från olika länder en gång per år för att besöka den internationella leksaksmässan.

Men låt oss nu göra en avstickare till England där alltså ordet "toys" ännu på 1600-talet var detsamma som "struntsaker". En som emellertid inte delade den uppfattningen var filosofen John Locke (1632–1704), som tvärtom hävdade att leksaker var utomordentliga redskap i undervisningen av barn och som både tillverkade och marknadsförde ett alfabetsspel. Syftet med spelet, som kallades "Lockes klossar", var emellertid inte enbart att lära barn alfabetet, utan också att tillmötesgå en vid den tiden växande medelklass vars ambition var att "stärka vissa ekonomiska och sociala insikter" hos sina barn. Locke hoppades att barnen skulle hålla sig hemma och leka med spelet i stället för att springa ute på gatorna där, som han själv uttryckte det, "råhet och våld härskade". Med 'medelklassens barn' avsågs troligen enbart dess söner, då blotta tanken att någon av dess döttrar skulle ge sig ut och springa ute på gatorna var orimlig. "Bättre familjers" döttrar skulle i hemmets skyddade vrå tillägna sig de kvinnliga dygder som krävdes för att bli en god hustru och moder.

Locke var inte den enda på den tiden som bidrog till den växande medelklassens fostran av sina barn, men för att träffa en

Dockskåp ca 1750. Tillhör Nordiska museet.

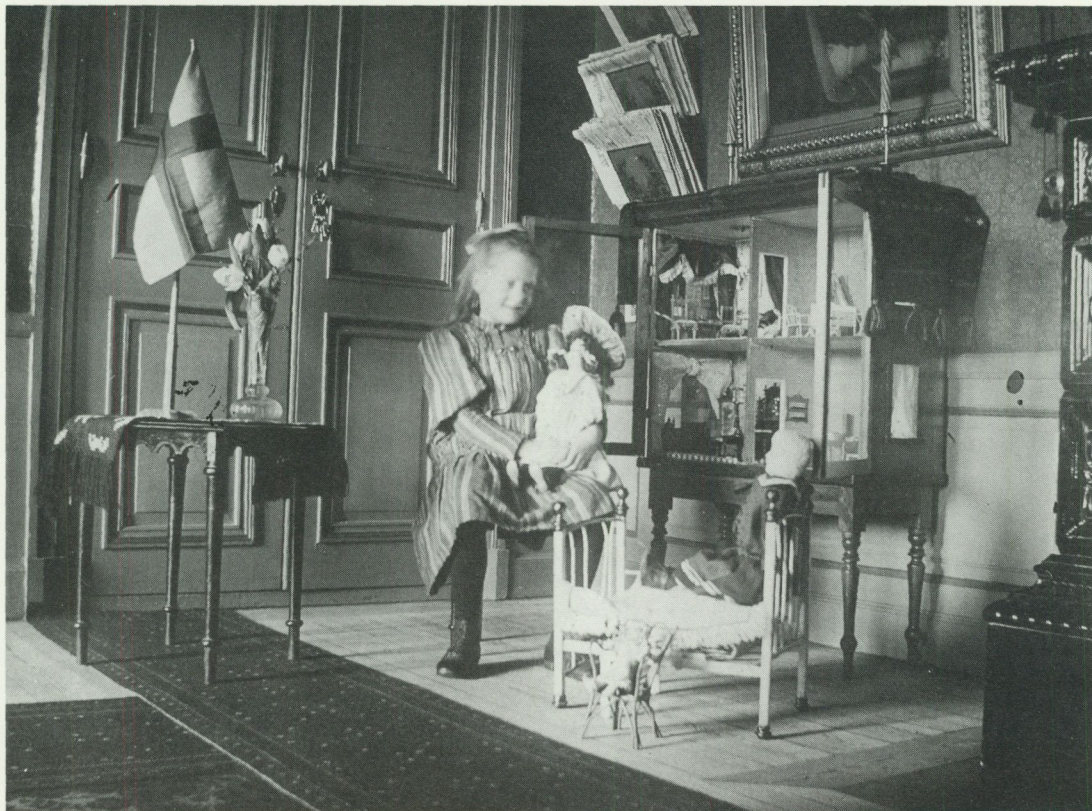
motsvarande kämpe på spinnsidan får vi återigen bege oss till Nürnberg. Där möter vi Anna Köferlin, som var hustru till en av stadens borgare, och som redan 1631 hade tillverkat ett dockskåp som var avsett att användas för att lära unga flickor hur man sköter ett hem (King). Anna Köferlins dockskåpsidé fick snart efterföljare och kallas än i våra dagar för Nürnbergsskåp. De anses vara föregångare till våra dagars dockskåp, troligen beroende på att de verkligen användes och inte bara fungerade som tittskåp. De flesta dockskåp på den tiden var annars inredda som kostbara konstskåp och var främst avsedda för vuxna att betitta och beundra. (Beträffande dockskåp, se även Almqvist, 1989; 1991a; 1991b).

Den under 1700-talet alltmer positiva attityden till leken medförde att man mot slutet av seklet började framställa en veritabel uppsjö av leksaker. Leksakerna bestod till största delen av kortspel och pussel som skulle användas för att lära barnen geografi, historia, rättstavning och astronomi. De marknadsfördes som

”förkovrande leksaker”, med förmåga att ”kombinera underhållning, nöje och instruktiv undervisning”. Det fanns också spel och pussel som syftade till att ”inpränta i barnen en god moral och kunskaper i räkning, tålmod och koncentration”.

Som kuriosor kan nämnas att världens första lövsågspussel (jigsaw puzzle) tillverkades i början av 1760-talet i ett tryckeri vid Drury Lane i London (William och Rita Vandivert, 1974). John Spilsbury, som uppfinnaren hette, klistrade upp kartor på träbrickor och sågade sedan isär dem med lövsåg. Spilsburys kartpussel, som blev en stor succé och användes för att undervisa barn i geografi, fick snart många efterföljare. Kartmotiven följdes av historiska bilder och så småningom gjordes även alfabetspussel och sådana som skulle lära barnen multiplikationstabellen och ge insikter i naturhistoriska ämnen. Det tillverkades också pussel

Produktionen av dockskåp ökade stadigt under senare delen av 1800-talet, och vid slutet av seklet var inte aristokratins barn ensamma om att få leka med dockskåp. Nu ville också den snabbt växande medelklassen förse sina barn med fina leksaker. Foto 1904.

Mot slutet av 1800-talet började leksakerna befrias från sina pedagogiska förtecken, men så sent som 1892 såldes kortspelet nedan som sannolikt hörde till dem som syftade till att "inpränta i barnen en god moral". Den här moral-kakan tycks enbart vara avsedd för små flickor och har uppenbarligen följande sens moral: "Den illa gör han (hon!) illa far." Tillhör Nordiska museet.

med moraliskt upplyftande motiv som: "Moraliska bilder", "Strävsamhet" och "Sparsamhet". Med ett pussel som "En karta över stigar på livets väg" avsågs säkert att få barnen att inse att den smalaste stigen var den rätta vägen och med pusslet "Nyckeln till Gamla Testamentet" skulle de förstås bibringas bibelkunskap. Spilsbury avled 1769 men hans uppfinning levde kvar ytterligare ett tjugotal år. Samma år som franska revolutionen bröt ut (1789) marknadsfördes ett pussel som av tillverkaren beskrevs som "Lämpligt för instruktion av ungdomar i alla åldrar, utformat så att de ska lära sig älska Dygden och avsky Lasten".

Från mitten av 1780-talet fick de pedagogiska och moraliska pusselbilderna konkurrens från mer lustbetonade pussel som till exempel "metamorphoses", som var ett slags förvandlingsbilder som väckte stor munterhet i glada sällskap. Metamorfosererna bestod av flera fyrabitars pussel med motiv av människor eller utklädda djur, vars olika kroppsdelar kunde bytas ut och flyttas om så att ett rävhuvud t.ex. försågs med balettkjol och tuppben, eller ett vackert kvinnohuvud med uniformsjacka och lurviga ben. Leken känns igen från min egen barndom. Då gick den till så att en i sällskapet fick börja med att rita ett huvud högst upp på ett pappersark som sedan veks in så att det nyss ritade inte syntes, varefter nästa person ritade nästa kroppsdel, osv. tills arket var fyllt eller den sista i sällskapet förklarade bilden färdig. När pappersarket slutligen vecklades ut uppstod fnitter och förtjusta skratt över den ofta groteska figur som konstnärgruppen åstadkommit.

Bokstavsspel som säkerligen var avsett som en "förkovrande leksak", en som kombinerade underhållning och nöje med instruktiv undervisning. Tillhör Nordiska museet.

I början av 1800-talet började även andra leksaker än pussel att befrias från sina pedagogiska förtecken. Huruvida det var den leksaksmarknad som nu började breda ut sig i England och Tyskland som strök ut de pedagogiska förtecknen, eller om det var de allt otydligare pedagogiska förtecknen som banade väg för leksaksmarknaden, är en fråga av samma slag som den om hönan och ägget. Hur som helst förklarade en samtida engelsk historiker entusiastiskt att de som producerade leksakerna marknadsförde "en speciell social moral, en moral som betonade strävsamhet, redbarhet och individuell strävan". "Leksakens födelse", som historikern i fråga uttryckte det, kom att innebära att individualistiska normer började dominera tänkandet. Barn skulle betraktas som individer med andra behov och intressen än vuxna. Därmed kom leksaker, från att tidigare ha tillhört hela familjen, att mer och mer betraktas som barnets tillhörigheter.

Den tyske pedagogen Friedrich Fröbel (1782–1852), som 1840 myntade begreppet "kindergarten", såg ett samband mellan leksaker och barns själsliv. I den andan framställde han sina 20 "lekgåvor", vilka skulle introduceras för barnet i en bestämd sekvens, som inleddes med en mjuk boll och följdes av träföremål

Ännu en mekanisk plåtleksak från slutet av 1800-talet. Se även s. 73.

Krigsleksaker är klassiska i den meningen att de har funnits lika länge som krig har funnits, dvs. alltid. Foto Hans Hammar-skiöld, Tiofoto, 1974.

som klot, cylinder samt olikformade klotsar. Med den tjugonde och sista lekgåvan, som bestod av vax och lera fick barnet självt forma en boll eller något annat runt föremål, och därmed var cirkeln bildligt talat slut (Öman, 1991).

Det kanske starkaste intrycket man får när man studerar leksakernas roll genom tiderna är den funktion av träningsredskap inför vuxenlivets roller de alltid tycks ha haft. Det är möjligen missvisande eftersom det alltid också har funnits leksaker som enbart varit avsedda att roa barn. Under medeltiden t.ex. hade barn tillgång till leksaker som vi i dag betraktar som klassiska och som då ansågs enbart roande, t.ex. drakar, bollar, soldatdockor, käpphästar och dragleksaker liksom leksaker att skjuta framför sig (King). De sociala skillnaderna var emellertid stora. Barn i "vanliga" familjer hade mycket enkla leksaker, ofta klumpigt utskurna i trä eller ben, medan de rika familjernas barn fick utsökta föremål i brons och silver och handmålade figurer i lera eller glas att leka med. Så är det inte i dag. I dag leker barn, inte bara i ett och samma land, utan världen över, åtminstone i i-länderna, med ungefär samma slags leksaker.

Även i vår tid fungerar leksakerna som inlärningsredskap, oavsett om vi förser dem med pedagogiska förtecken eller ej. Den amerikanske forskaren Brian Vandenberg betonar att de leksaker

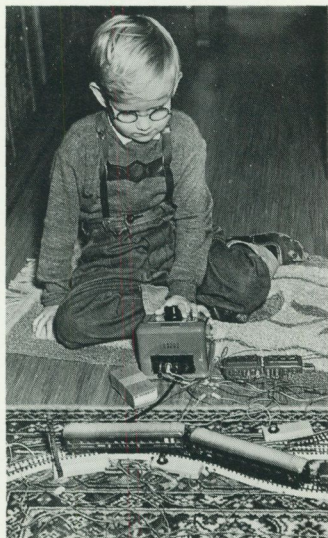
vi vuxna förser barn med säger mer om oss själva än om det barn som får leksaken. Leksaker ger nämligen barn information om vilka värderingar som råder i samhället och vilka modeller som är värda att ta efter. Leken avgör valet av leksaker, men leksakerna styr också leken, genom att inspirera till vissa typer av lekar. På så sätt kan leksaker även fungera som fingervisningar om vilka lekar vuxna anser vara önskvärda.

Då stamfolken försåg sina döttrar med dockor och sina söner med pilbågar och spjut gjorde de det i pedagogiskt syfte. I vår egen tid kallas de senare för våldleksaker. Under 1970-talet talades om "pedagogiska" leksaker, med vilka avsågs en typ av leksaker som antogs ha särskilda egenskaper för att lära barn olika förmågor. I dag talar vi om "trendiga" leksaker, med vilka avses moderna leksaker som antas leva ett fåfängligt dagsländeviv. I båda fallen avspeglas tidens och samhällets värderingar.

Ett annat intryck man får av leksaker genom tiderna är att de alltid varit starkt könsrollspräglade och återspeglat arbetsfördelningen mellan män och kvinnor i det samtida samhället. Så är det än i dag. Vi behöver bara gå in i en leksaksaffär för att finna tydliga gränser mellan pojkarnas och flickornas värld, även om det också finns ett slags ingenmansland med lekmaterial som är vad man kallar könsrollsneutralt, som till exempel pussel, spel, färgkritor och målarblock. Men det är inte bara på marknaden som könsrollsgränserna är markerade. En studie (Rheingold & Cook) av nästan hundra "barnkammare" i USA har visat att föräldrarna hade inrett sina barns rum helt olika beroende på om barnet var en pojke eller en flicka. Pojkrummen var striktare inredda än flickrummen. Bilderna på pojkrummens väggar föreställde djur, medan bilderna på flickrummens bilder hade blommotiv. I de maskulint präglade pojkrummen fann man leksaker med militär anknytning liksom även fordon, maskiner och sportutrustningar. I de feminint präglade flickrummen fanns mest dockor, dockskåp och små redskap för kök och hushåll.

Fordon och leksaksvapen är exempel på tidlösa leksaker som alltid funnits i pojkarnas leklådor, medan dockor och köksredskap alltid har ansetts vara typiska flickleksaker. Däremot har uppfattningen om hur t.ex. fordonen, vapnen och dockan ska se ut växlat under seklers och århundradens gång. Såväl 1800-talets ståndsmässiga leksaksekipage med häst och vagn som 1990-talets "turbo-racers" representerar sin tids åkdon.

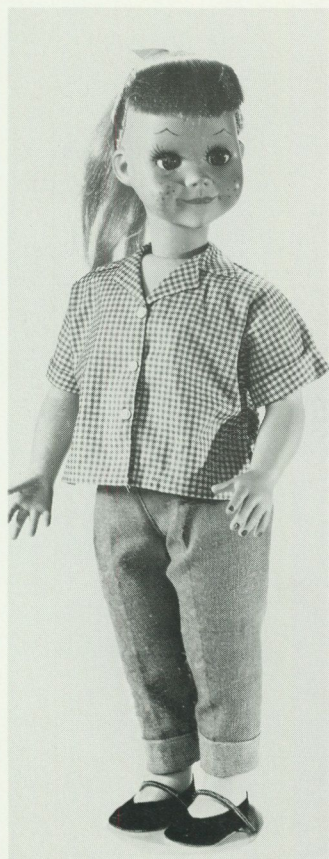
Modelljärnvägen – drömlleksaken för både fäder och söner. Denna är från 1954. Foto Ivar Erikson, Morgontidningens arkiv.

Liksom de tyska Nürnbergsskåpen på 1600-talet betraktas som föregångarna till våra dagars dockskåp, kan de franska dockorna i slutet av 1800-talet betraktas som föregångare till våra dagars "vuxendocka". Och liksom de tyska dockskåpen var avsedda att lära unga damer hur ett välbärgat hem skulle se ut utgjorde de franska dockdamerna modeller för de små parisiskorna. Som dockorna såg ut skulle en dam av värld se ut. Att leka med dockor som föreställde spädbarn hade varit bortkastad tid. Det kunde möjligen mindre bemedlade familjers barn göra. Den lilla parisiskans framtida barn skulle ju ändå skötas om av en barnjungfru.

Dockor med 50 års åldersskillnad. Marias dockor är tidstypiska damer och, i kollektiv mening, mormödrar till den likaledes tidstypiska barn-dockan på gungan.

Fritidsklädd docka från 1950-talet. Tillhör Nordiska museet.

Barbie – den största docksuccén genom tiderna, skapad på 1950-talet av Ruth Handler tillsammans med bl.a. svenskamerikanen Harold Mattson. Barbie och pojkvännen Ken presenterades på New York-mässan 1959 och slog omedelbart igenom. Foto Stor & Liten.

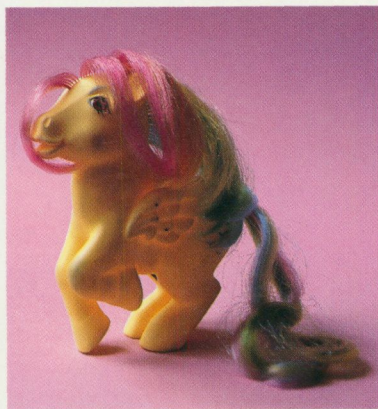
Dockans roll i flickornas fostran är kanske inte så mycket annorlunda nu. När vuxna ibland uttalar sitt förakt för den moderna, ytliga och sexiga "vuxendockan" (som till exempel den nu 30-åriga Barbie och hennes medsystrar) kan det mycket väl bero på att de ser docklek som ett slags träning inför modersrollen. Och till det ska den lilla flickan ha en babydocka och ingen "sexbomb" som kan ge henne en skev bild av sin framtida kvinnoroll.

Den pedagogiska undertonen i vuxnas preferens för babydockan kommer tydligt till uttryck i det urval av dockor som vanligtvis förekommer på förskolor och fritidshem. En riksomfattande undersökning som jag gjort beträffande förekomst av leksaker och lekmateriel på förskolor och fritidshem, visar nämligen att babydockor förekom på de flesta av institutionerna, medan det på ytterst få fanns dockor som föreställer unga damer.

Dockan "Lilly" från 1891 – en tidstypisk elegant dockdam. Tillhör Nordiska museet.

Docka eller leksaksdjur? I vårt decennium kan dockan ibland vara en liten häst, ibland hela familjer av skogens alla djur – huvudsaken är att de kan vårdas och kela med. Den här sortens förmänskligade leksaksdjur bär spår av forna tiders fabler. Foto Mats Landin.

Kanske man ser babydockan som den "klassiska" dockan för små flickor. Även för småflickorna i det gamla agrarsamhället symboliserade säkert dockan, som bestod av en träklabb inlindad i några tygtrasor, små barn. Men som industriell produkt är babydockan av historiskt yngre årgång. De dockor av det kända märket Jumeaux, som tillverkades i Frankrike under slutet av 1800-talet, var kopior av vackra unga damer med eleganta kläder och övrig utstyrsel som får barbie-dockornas garderob att te sig tämligen påver. En av de vackraste "damdockor" jag sett finns på Tidö slott utanför Västerås. Hennes franskklingande namn, Adriette, stämmer väl överens med hennes välsvarvade figur och ytterst eleganta klädsel av otvetydigt franskt snitt. Måhända var hon en gång favoritdockan för en liten pariserflicka under en tid då flärd inte var att förakta, i varje fall inte för "en dam av värld". Men tiderna förändrades och med den även synen på dockan, det insåg också Monsieur Jumeaux och utökade därför sin produktion med "le bébé", babydockan som förstås också representerade en ättelägg i en högre ståndsfamilj.

Många vuxna anser att barn i dag har oerhört många fler leksaker än de själva hade som barn, ja somliga rent av förfasar sig över det enorma utbudet. Mycket riktigt finns det i vår tid ett betydligt rikhaltigare utbud av leksaker än vad som fanns för barn i tidigare generationer. För barn i dag är leksaker närmast något självklart, inte minst beroende på att vi har en internationell leksaksindustri av gigantiska mått. Bara i vårt land köps leksaker för ca tre miljarder kronor årligen. Svensk leksaksproduktionen förmår endast täcka en liten del av marknaden, som följaktligen domineras av leksaker importerade från andra länder. Inköpare från en rad olika länder samlas vid internationella mässor och väljer ut de leksaker som sedan kommer att säljas i respektive land. Med undantag av vissa nationella traditioner och särdrag, torde därför barn över hela världen leka med ungefär samma slags leksaker.

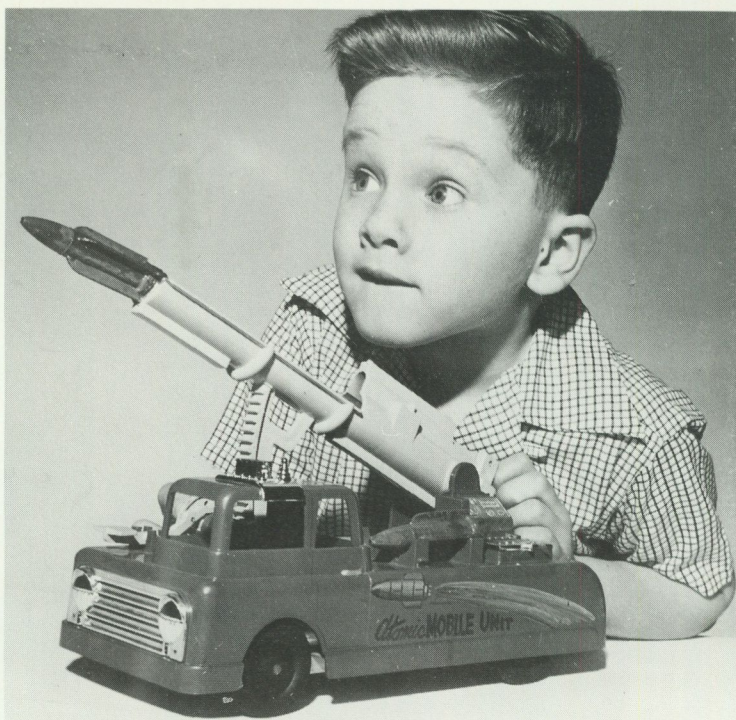
Den som ställer sig oförstående inför de mängder av leksaker som finns att köpa i dag, förbiser det faktum att det rikhaltiga utbudet av leksaker är en direkt återspeglning av det stora utbud av varor (prylar om man så vill) som marknaden erbjuder oss vuxna. I min barndoms dockskåp fanns varken tvättmaskin eller diskmaskin – sådana förekom inte heller i verklighetens hem. Och leksaker återspeglar ju verkligheten.

Det finns också en tendens att uppfatta "dagens" leksaker som innovationer, men som i de flesta andra fall gäller tesen att "ingenting är nytt under solen", i varje fall inte helt nytt. Precis som kläder och möbler följer med modevågorna gör leksakerna det. Sällan är modet helt nytt, utan utgör bara en variation på ett välkänt tema. Så t.ex. visar ett bildreportage (Fischman), att varken robotar eller rymdskepp är några nymodigheter i barnkammaren, utan förekom som framtidsvisioner långt tidigare. Redan på 1930-talet lekte barn (läs: pojkar) med raket-skepp. När rymdfärder blev verklighet visade det sig förstås att leksaksrymdskeppen inte riktigt höll måttet, men då hade man verklighetens rymdfarkoster som fick stå modell för trovärdiga miniatyrkopior. 1960-talets barnkammare härbärgerade såväl leksaksvapen som robotar och rymdskepp, och var således inte fullt så idyllisk som ibland görs gällande.

Även om den färd vi nu har gjort genom seklerna har företagits med sjumilastövlarna på, har den förhoppningsvis visat hur starkt leken och leksakerna är knutna till varandra och till den tid och det samhälle i vilka de existerar. Attityderna till såväl leken som leksakerna har svängt som en pendel under århundradens och seklers gång. Ibland har pendeln stått på plus, ibland på minus, sällan mitt emellan. Det kan tolkas som att inget samhälle någonsin stått totalt likgiltigt inför leken. För många vuxna väcker barns lek minnen från den egna barndomen, hos andra kanske ett sting av saknad efter något för alltid förlorat. Den förmåga barn har att i leken förvandla det mest triviala föremål till något högst betydelsefullt är också ett fenomen som fascinerar oss vuxna. Barn använder ju vadhelst de finner lämpligt för sina lekar och ställer sig ofta frågande inför vuxnas påstående att "det där är inget att leka med". Gränserna mellan de vuxnas och barnens värld är i dag mer än någonsin markerad med vattentäta skott. Vuxna har sina saker (att arbeta med) och barnen har sina (att leka med).

Vuxnas attityder till barns lek är inte sällan präglad av ambivalens. Visst ska barn leka, säger man, men inte när som helst och hur som helst. Uppfattningen "lära har sin tid och leka har sin" lever ännu kvar. Leksakerna å sin sida har en benägenhet att dela vuxna i två läger. Somliga anser att om barn ska leka ska det förstås ske med särskilda föremål som är speciellt avsedda att lekas med, medan andra ser dessa särskilda föremål – leksakerna

1950-talets barnkammare var inte fullt så idyllisk som ibland görs gällande. Möjligen var leksaksvapnen inte fullt så sofistikerade som nu, men även det är ju en återspeglning av verkligheten. Pressens Bild 1955, Morgontidningens arkiv.

– som kommersiella förelseprodukter. Barnen själva har sin uppfattning som inte alltid delas av de vuxna. Om det vittnar inte minst studier där barn själva fått visa eller uttala sig om vilka typer av leksaker de föredrar (t.ex. Almqvist 1989).

Hälften av all forskningslitteratur om barns lek är publicerad efter 1975, och under samma årtionde började även forskningen om leksakerna att intensifieras. Tack vare att leken nu anses så betydelsefull för barns utveckling har forskare runt om i världen också börjat ägna sig åt att studera leksakernas betydelse för barns lek och utveckling. Något som kan ses som ännu en bekräftelse på att leksakerna alltid följer leken i kölvattnet. Snart torde det vara dags för en ny historieskrivning om leken, en historia där leksakerna har sin givna plats.